

Вона могла бути периферійною частиною розкопаного Ф.А. Козубовським та Т.М. Мовчанівським трохи північніше «кварталу металургів». На користь цього свідчать знахідки криць та великої кількості шлаків. Розташування досліджуваної ділянки біля краю плато ще раз підтверджує висновок про те, що схил значно оплив з давньоруського часу.

Відсутність горілих нашарувань, прошарків попелу з вугіллям у заповненнях об'єктів (залишки вуглинок та попелу зафіксовані лише в ямі № 3), можуть свідчити про те, що ця частина городища не постраждала від пожежі під час монголо-татарської навали 1240 р. Виявлено, хоч і у відносно невеликій кількості, керамічний матеріал другої половини XIII–XIV ст. Раніше культурний шар післямонгольської доби був зафіксований поблизу церкви свв. Бориса і Гліба.

Натомість, зовсім відсутні матеріали XV ст., а XVI ст. представлене лише поодинокими фрагментами кераміки. Вишгород міг постраждати під час походів на Київ Едигея (1416 р.) та Менглі-Гірея (1482 р.). Відроджується як містечко він лише на початку XVII ст. На розкопі 1 до цього часу слід відносити велику наземну житлову споруду, яку ми пов'язуємо з функціонуванням маєтку панів Гойських.

Посилання

1. Довженко В.Й. Огляд археологічного вивчення Древнього Вишгорода за 1934-1937 рр. // Археологія. – 1950. – Т. III. – С. 64-92.
2. Довженко В.Й. Раскопки древнего Вышгорода в 1947 г. – НА ІА НАНУ. – 1947/18.
3. Чумаченко В.В. Раскопки в древнем Вышгороде // АО 1973 г. – М., 1974. – С. 359-360.
4. Толочко П.П., Зоценко В.Н. Отчет о раскопках Вышгородского отряда Киевской археологической экспедиции в 1979 г. – НА ІА НАНУ. – 1979/16.
5. Зоценко В.Н. Отчет о раскопках Вышгородского отряда Киевской археологической экспедиции в 1980 г. – НА ІА НАНУ. – 1980/17а.
6. Зоценко В.Н., Пекарская Л.В. Отчет о раскопках Вышгородского городища в 1981 г. – НА ІА НАНУ – 1981/15 в.
7. Сыромятников А.К. Церковь Бориса и Глеба в г. Вышгороде Киевской обл. – НА ІА НАНУ. – 1989/62.
8. Ольговський С.Я., Філюк О.В., Анжияк С.М., Михайленко С.П. Звіт. Охоронно-рятувальні роботи у м. Вишгороді Київської області. – НА ІА НАНУ – 2000/11 в.

Бибиков Д.В., Ивакин В.Г. Новые исследования Вышгородского городища

Статья посвящена археологическим исследованиям на территории древнерусского городища в г. Вышгород. За срок полевого сезона 2012 г. Вышгородская археологическая экспедиция провела ряд разведочных работ, а также стационарный раскоп на восточном краю Вышгородской горы. Открыто ряд объектов XII–XVIII вв., собран многочисленный археологический материал, который свидетельствует о непрерывной заселенности участка с XI по XIV вв. В конце XII – начале XIII вв. исследуемый участок мог представлять собой периферийную часть усадьбы знатного вышгородца, которая была частью массовой застройки древнерусского детинца. О довольно высоком социальном статусе ее владельца свидетельствует площадь усадьбы, которая должна была

составлять не менее 200 м², а также наличие импортных и ценных вещей.

Ключевые слова: Древняя Русь, городище, городская усадьба, керамический материал.

Bibikov D.V., Ivakin V.H. The new excavation at Vyshhorod hillfort

The article is devoted to archaeological research in the Old Rus town Vyshhorod. Over the termin of the field season 2012 Vyshhorod archaeological expedition conducted a series of exploration and stationary excavation on the eastern edge of the Vyshhorod mountain. Opened a number of objects XII–XVIII centuries, collecting numerous archeological material, that shows a continuous section of the population with the XI–XIV centuries. At the end of XII – early XIII centuries investigated territory could be a peripheral part of the noble homestead, which was part of ancient citadel mass construction. On a fairly high social status of its owner shows area, which was not less than 200 m², and the availability of import and valuables artifacts.

Key words: Ancient Russ, town, urban homestead, ceramic material.

13.03.2013 р.

УДК 94(477):623.1/3+728.81/.82 «10/12»

О.М. Мірошниченко

В ПОШУКАХ УНІВЕРСАЛЬНОГО ЗАМКУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Стаття присвячена дерево-земляним замкам Київської Русі в XI–XIII ст. як елементарним і універсальним оборонним центрам державних кордонів і феодалних володінь. На основі різноманітних характеристик замків складена авторська зведена таблиця їх класифікації.

Ключові слова: дерево-земляні замки, класифікація укріплень, топографічні особливості, трудомісткість будівництва.

Військова справа споконвіків вважалася однією з найважливіших сфер життя суспільства. Її культивация спрямовувалась, насамперед, на підтримку життєво важливих функцій, таких як продовження життя, роду, свободи. Активний соціальний, економічний та політичний розвиток Київської Русі був неможливий без військової справи. Виживання давньоруського соціуму в умовах постійних конфліктів з кочівниками, боротьба за нові території та міжусобні феодалні сутички стали стимулюючим фактором для насадження та розквіту міст в XI–XIII ст. Оборонне зодчество було провідною військовою справою у осілого давньоруського населення. Місто, город (град) в давньоруському розумінні не являлося ремісничим та торгівельним центром. Насамперед, це укріплена ділянка території, яка могла, навіть, не мати постійного населення. Чим керували зодчі при виборі місця для города, які типи городів існували, що в їх побудові було спільного, а що відмінного? Щоб дати відповідь на ці

запитання, слід розібратися в наступально-оборонній стратегії Київської Русі, з її внутрішніми та зовнішніми ворогами та іншими важливими факторами, що сприяли активному військовому будівництву. На ці питання ми спробуємо відповісти в нашій статті.

Докладні й різнобічні роботи, присвячені військовому ремеслу і безпосередньо військовому зодчеству Київської Русі, належать Б.А. Рибаківу [1]. Автор зробив великий внесок у вивчення південноруських прикордонних міст-фортець. Цим же питанням присвячено ряд робіт Ю.Ю. Моргунова [2]. Історії військово-оборонного будівництва Південної Русі були присвячені роботи П.А. Рапопорта [3]. Вперше в широкому історичному просторі автор розглянув особливості фортифікації десятків городищ і міст, значна частина яких була ним особисто обстежена та вивчена. Дослідник запропонував свою типологічну класифікацію цих пам'яток і обґрунтував хронологічну періодизацію змін в устрої та плануванні оборонних споруд. Історії давньоруського військового зодчества присвячена фундаментальна праця М.М. Вороніна [4]. Автор розглянув особливості оборонних укріплень сотень городищ X-XV ст., розробив детальну типологічну класифікацію цих пам'яток. Також слід відмітити роботи істориків-фортифікаторів К.С. Носова [5], М.П. Крадіна [6], А.М. Губайдуліна [7], М.П. Кучери [8], А.В. Кузи [9] та інших дослідників.

Об'єктом нашого теоретичного дослідження є давньоруські замки XI-XIII ст. Цей вибір був зроблений не випадково. Замки в домонгольській період зарекомендували себе як найвдаліша елементарна система укріплень невеликої території, що здатна до довготривалої оборони. Тому їх будівництво на території Київської Русі набуло державного характеру.

Предметом дослідження є процес становлення замку як універсального укріплення державних кордонів та феодальних володінь.

Метою статті є вивчення основних типів давньоруських замків та фортифікаційних споруд, з яких вони побудовані; з'ясування причин та передумов вибору замків як елементарного захисного укріплення в системі оборони Київської Русі.

Замок – це укріплений стратегічний пункт для контролю за певною територією, важливими шляхами. В прикордонних зонах він виконував оборонні функції для запобігання вторгненню зовнішнього ворога. В центральних районах держави, замок був укріпленою резиденцією місцевого володаря, що захищала феодала від інших місцевих володарів (вождів, князів, бояр, тощо) [10, 76]. Методи будівництва дерево-земляних замків були вже повністю розроблені до кінця X ст. Цьому передували великий досвід, набутий в процесі будівництва слов'янських укріплень.

Перш ніж розглянути конструктивні елементи

замків, слід з'ясувати основні передумови їх будівництва. VIII-IX ст. були для слов'ян часом успішної боротьби з кочівниками причорноморських степів і просування на південний схід, далеко за межі лісостепової зони. Слов'янські землеробські поселення з'явилися на Дону і Північному Дінці, в степах Приазов'я та Тамані, поступово скорочуючи область поширення скотарського господарства кочових племен. Слов'янські племена, що переходили до феодалізму, успішно тіснили розрізнені й ослаблені племінні об'єднання кочівників. Переважання слов'ян у Причорномор'ї ставало все помітніше. Однак в X ст. у причорноморські степи ринула нова хвиля азійських кочівників. Тепер їм протистояли не окремі слов'янські племена, а Давньоруська держава. Прибульці з Азії не ставили за мету підкорення слов'янських земель, тому головне військово завдання Русі полягало в стриманні натиску на кордонах [11, 23-45]. Але назвати Київську Русь державою, що у своїй військовій політиці дотримувалася стратегії оборони, буде помилкою. Безперечно, сталий кордон зменшував ризик вторгнення, але при цьому територія держави обмежувалася. Тому основою військової політики Русі на південних кордонах стала стратегія наступальної оборони. Це дало змогу поступово розширити і заселити територію держави. Кордон Південної Русі в XI-XIII ст. представляв собою не сталу оборонну лінію з ланцюжка замків. Лише в проміжку з X по XI ст. в систему укріплень входили так звані «Змієві вали», але з розширенням кордонів Русі їх стратегічна роль відпала [8, 184-189]. Якщо зараз державний кордон країн представляє собою уявну лінію, що визначає межі державної території, то в Давній Русі він в великій мірі залежав від топографічних особливостей місцевості. Ріки, заболочені і лісисті території, яри, балки – всі ці природні перешкоди, доповнені укріпленими форпостами, являли собою кордон Русі. Відповідно, замки мали поєднувати в своїй фортифікації як природні, так і штучні перешкоди. Загально прийнята класифікація замків відносно топографічних особливостей їх розташування складена П.А. Рапопортом і вміщена у монографії А.М. Губайдуліна [12, 26-27]:

1) замки, планування укріплень яких підпорядковане навколишньому рельєфу (мисові замки);

2) замки, планування укріплень яких частково підпорядковане навколишньому рельєфу;

3) замки, укріплення яких не підпорядковані рельєфу (в основному розташовані на рівнинній території або однією із сторін примикають до краю тераси; у плануванні мають правильну геометричну форму);

4) замки зі складною системою укріплень (можуть займати декілька мисів і об'єднуватися спільною фортифікацією).

Разом з тим існували замки острівного та сегментного типу. Для острівного типу вибирали

болотні острівці, природні острови, утворенні в місцях злиття річок, а також штучні острови. Якщо замок острівного типу був побудований до XI ст. і продовжував використовуватися пізніше, то він, як правило, не мав додаткових укріплень. Але якщо замок виник не раніше XI ст., він зазвичай вже мав новий тип планування оборонних споруд із замкнутим валом по всьому периметру. Основний недолік цього типу замків полягав в його територіальній обмеженості, тому такі укріплені центри рідко ставали центрами міських укріплень. Сегментний тип замку займав перешийок, зазвичай, між водними перешкодами, і був захищений укріпленнями тільки з двох протилежних сторін [5, 12-14]. Дана класифікація ставить в основу ступінь використання будівельниками особливостей рельєфу місцевості. При цьому ототожнюються два поняття: пересічний рельєф місцевості і оборонні властивості місцевості. Однак, фортифікатор, який будує замок на рівнині, теж використовує оборонні властивості місцевості. Наприклад, на рівнині можна легко викопати колодязь, правильно розпланувати внутрішню територію замку, не лісиста територія добре проглядається. Нарешті, рівнинна місцевість дає будівельникові можливість швидко насипати оборонний вал з поверхневих ґрунтів, зібраних з великої площі, не вдаючись до трудомікої розробки материкової глини [13, 16-17]. Щоб в повній мірі оцінити оборонно-функціональні характеристики замків слід розглянути інші запропоновані класифікації. Г.С. Афанасьєв в основу класифікації хазарських укріплених поселень поклав трудомісткість будівництва [14, 132-145].

Тип 1. Городища попередніх періодів, оборонні споруди яких практично не поновлювалися (мізерний рівень трудомісткості).

Тип 2. Городища, розташовані на вузьких берегових мисах і захищені валами тільки з напільного боку (трудомісткість від 1000 людино-днів).

Тип 3. Городища, що відрізняються від попередніх наявністю укріплень по всьому периметру мису (трудомісткість від 1000 до 4500 людино-днів).

Тип 4. Повністю кам'яні або цегляні фортеці з правильним геометричним плануванням (трудомісткість більше 20000 людино-днів, будувалися на державне замовлення, мали постійний гарнізон).

Ця класифікація може бути застосована до давньоруських замків. В такому разі поза увагою лишаються функціональні, оборонні і тактичні характеристики укріплень. Дехто з істориків-фортифікаторів намагався класифікувати замки за їх розмірами, але на думку більшості дослідників такий поділ є суб'єктивним і малоінформативним. Дослідник J.-P. Taavitsainen розділив фінські давні укріплення за функціональним призначенням [13, 18-19]. Доповнивши цю класифікацію, замки Русі можна розділити на: замки-сховища без постійного гарнізону; замки-сховища з постійним гарнізоном;

замки, оточені заселеною господарською зоною; феодальний замок; острівні замки для контролю за важливими водними шляхами; прикордонні замки; наступальні або польові замки, які використовувалися як збірні пункти війська; фортечні замки, що входили в систему загальноміських укріплень і виконували роль дитинця. Звісно, таке розділення умовне, і якщо характеризувати кожний замок окремо, то він може виконувати відразу декілька функцій. Наприклад, замок міг мати постійний гарнізон, бути оточеним сільськогосподарською зоною і при цьому знаходитися на кордоні. Враховуючи три параметри, – топографічні особливості території, трудомісткість будівництва та функціональне призначення – нами складена класифікаційна таблиця давньоруських замків (див. табл. 1)

Табл. 1. Класифікація давньоруських замків

Топографічні особливості розташування	Трудомісткість будівництва	Функціональне призначення
Підпорядковані рельєфу	Мізерний рівень трудомісткості	Замки-сховища без постійного гарнізону
		Замки-сховища з постійним гарнізоном
Частково підпорядковані рельєфу	Трудомісткість від 1000 людино-днів	Замки, оточені господарською зоною
		Феодальний замок
Не підпорядковані рельєфу	Трудомісткість від 1000 до 4500 людино-днів	Острівні замки для контролю за водними шляхами
		Прикордонні замки
Зі складною системою укріплень (кількамісові)	Трудомісткість більше 20000 людино-днів	Польові замки
		Фортечні замки

Якщо за вищезгаданими трьома характеристиками між замками було багато відмінностей, то в конструкціях їх дерево-земляних укріплень помітної різниці не було. Головним елементом укріплень давньоруських замків був майдан, оточений валами та ровами. В свою чергу замок міг омиватися річкою або ж мати сухі береги. Для збільшення кута нахилу природних схилів їх ескарпували. Оборонні зруби, що розташовувались на валу, склалися з двох поздовжніх дубових стін, які з'єднувалися поперечними стінами. Утворені таким чином приміщення використовували для розміщення воїнів і тимчасового перебування інших людей. Зверху зруби перекривали дерев'яними накатниками й засипали шаром землі [15, 180-190]. На місці в'їздів могла стояти дерев'яна вежа зрубної конструкції. Зруби, заповнені ґрунтом, називалися городнями, а пустотілі – клітьми. Рештки дерев'яних конструкцій на валах відкриті археологами майже на всіх городищах [16]. Споруджуючи додаткові укріплення, використовували тинові конструкції, частокіл, частик, надовби [17, 25]. Великого розповсюдження

набули багатовапальні замки. Напільна сторона таких укріплень була прикрита декількома рядами валів і ровів з в'їзними проміжками між ними.

Можна зробити висновок, що з другої половини X ст. і аж до навали Батия зміцнення степового порубіжжя від вторгнення кочівників було однією з найважливіших державних завдань київських князів. Багатоешелованна система городищ уздовж водних рубежів стала найбільш вигідною в оборонному відношенні. Але за часів феодальної роздробленості Русі замки не втратили своєї ролі. Продумане фортифікаційне планування, вигідне використання навколишнього рельєфу, орієнтація оборонних функцій на відбиття атак переважаючих сил кінноти супротивника дозволили замкам протягом декількох століть залишатися незмінними оборонними центрами Київської Русі.

Посилання

1. Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Город, замок, село / Б.А. Рыбаков / . – М.: «Наука», 1985. – 425 с.
2. Моргунов Ю.Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков / Ю.Ю. Моргунов / . – М.: «Наука», 2009. – 304 с.
3. Раппорт П.А. Очерки по истории военного зодчества X–XIII веков / П.А. Раппорт / . – М.: издательство АН СССР, 1956. – 228 с.
4. Воронин Н.Н. Очерки по истории русского зодчества XVI–XVII вв. / Н.Н. Воронин / . – М.-Л.: Соцэкгиз, 1934. – 129 с.
5. Носов К.С. Русские крепости и осадная техника / К.С. Носов / . – СПб.: ООО «Полигон», 2002. – 176 с.
6. Крадин Н.П. Русское деревянное оборонительное зодчество / Н.П. Крадин / М.: «Искусство», 1988. – 142 с.
7. Габайдулин А.М. Фортификационный словарь / А.М. Габайдулин / . – Казань: Институт истории АН РТ, 2003. – 104 с.
8. Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья / М.П. Кучера / . – К.: «Наукова думка», 1987. – 204 с.
9. Куза А.В. Древнерусские городища X–XIII / А.В. Куза / . – М.: Христианское издательство, 1996. – 255 с.
10. Гаврилюк О.Н., Гаврилюк С.В., Горбик В.О. та ін. Основи пам'яткознавства / О.Н. Гаврилюк, С.В. Гаврилюк, В.О. Горбик [та інші]: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. – 380 с.
11. Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы развития Феодальной Руси / В.В. Каргалов / . – М.: «Высшая школа», 1967. – 266 с.
12. Габайдулин А.М. Фортификация городищ Волжской Булгарии / А.М. Габайдулин / . – Казань: Институт истории АН РТ, 2002. – 231 с.
13. Коробейников А.В. Историческая реконструкция по данным археологии / А.В. Коробейников / . – Ижевск: издательство ИПМ УрО РАН, 2005. – 180 с.
14. Афанасьев Г.Е. Донские аланы. Социальные структуры алано-ассо-бургасского населения бассейна Среднего Дона / Г.Е. Афанасьев / . – М.: Наука, 1993. – 184 с.
15. Косточкин В.В. Русское оборонное зодчество конца XIII – начала XVI веков / В.В. Косточкин / . – М.: Издательство Академии наук, 1962. – 286 с.
16. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://about-ukraine.com/index.php?text=121>.
17. Шперк В.Ф. Фортификационный словарь / В.Ф. Шперк / . – М.: Типография ВИА КА им. В.В. Куйбышева, 1946. – 122 с.

Мирошниченко А.Н. В поисках универсального замка Киевской Руси

Статья посвящена древо-земляным замкам Киевской Руси в XI–XIII ст. как элементарным и универсальным оборонительным центрам государственных границ и феодальных владений. На основе разнообразных характеристик замков составлена авторская сводная таблица их классификации.

Ключевые слова: древо-земляные замки, классификация укреплений, топографические особенности, трудоемкость строительства.

Miroshnychenko O.M. In search of the universal castle of Kievan Rus

This article is devoted to wooden and earthen castles of Kievan Rus in the XI–XIII centuries. They were elementary and versatile defensive center of frontiers and feudal possessions. Based on the characteristics of various castles, author compiled a summary table of their classification.

Key words: wooden and earthen castles, fortifications classification, topographic features, the complexity of construction.

02.04.2013 р.

УДК 94 (474.51)+904:72«10/17»

I.M. Ігнатенко

ВАЛИ ЯК КОНСТРУКТИВНИЙ ЕЛЕМЕНТ УКРІПЛЕНЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ДИТИНЦЯ XI–XVIII СТ.

Стаття присвячена вивченню валів – дерев'яно-земляних укріплень Чернігівської фортеці. Автор дає опис конструкцій валів на основі археологічних, історичних та картографічних джерел.

Ключові слова: Чернігів, фортеця, вали, археологічні дослідження.

Для багатьох чернігівців ось уже два століття одним з улюблених місць відпочинку є «ВАЛ». Так у народі називається парк, розташований на території колишньої фортеці. Саме деяким аспектам влаштування оборонних валів і стін Чернігівської фортеці присвячена дана робота. Дослідження ґрунтується на матеріалах археологічних розкопок та картографічних джерелах.

Рештки насипів валів укріплень Чернігова були неодноразово виявлені під час археологічних розкопок: на території дитинця – у 1989 р. дослідженнями В.П. Коваленка та П.М. Гребеня, 1990–1992 рр. – І.М. Ігнатенка та П.М. Гребеня, 1996 р. – І.М. Ігнатенка, 2006–2008 рр. – А.Л. Козакова, О.Є. Черненко, Т.Г. Новик.

Спроби реконструкції укріплень Верхнього Замку на Дитинці належать автору статті [3, 61–68]. Вивченню конструкції фортечних валів доби Київської Русі іншої частини міста – окольного граду – присвячена стаття А.Л. Козакова, у якій представлена і графічна реконструкція цієї оборонної